

Історіографія та усна народна хроніка *

Бранко Златкович

УДК 81–94

Branko Zlatkovych. Historiography and Verbal Folk Chronicle. The article deals with the verbal and written materials about the liberation of Serbia in the XIXth century that contribute to cultivate and analyze the presence and specific transposition of the historical facts against a background of scientific historiography, folk epic and verbal folk anecdotes.

Key words: history, historiography, epic, anecdote, verbal folk chronicle, Serbia, XIXth century.

Бранко Златковић. Историографија и усмена народна хроника. На основу различитих врста усменог и писаног материјала о борби за ослобођење Србије у 19. веку, аутор рада анализира присуство и специфичне црте преношења историјских чињеница с погледа научне историографије, епских народних песама и усмених народних анегдота.

Кључне речи: историја, историографија, епска, анегдота, фолклорна хроника, Србија, 19. век.

Для історіографії, епіки й певної частини усної прози, особливо анекдотів, спільними є історичні теми. Тому між цими жанрами існують не лише тісні зв'язки, але й певні відмінності, непорозуміння. Тривалий час зміст епічної хронікерської пісні не надто відрізнявся від історіографічного факту. Навіть Вук Караджич не намагався встановити чітку межу між так званою *художньою* та *історичною дійсністю*. Про це не згадується в його ранніх записах [8; 9]. Відмінності В. Караджич встановив лише, коли був змушений, а саме: у третій книзі «Народних сербських пісень», так званому лейпцизькому виданні 1823 року, опубліковано уривок пісні про «Битву на Чачку» [10, с. 389–396]. Князь Милош Обренович був дуже незадоволений тим, як його зображено в пісні, і накинувся на В. Караджича [15, с. 303–304]. Той захищався, але пісню назвав «нещасливою» і «жалісною», а князя переконавав, що «пісня – це не історія». Згодом додав, що в історії «зображена істина, а в пісні – вигадане й перебільшене» [15, с. 327–329]. Через десятиліття в передмові до четвертої книги «Народних сербських пісень» (Відень, 1833) В. Караджич подібно стверджує, що в «народних піснях (та й майже в жодних) не треба шукати правдиву історію» [14, с. 107].

Таким чином, чітким розрізненням і розмежуванням понять поетичного й історичного факту В. Караджич певною мірою перериває лінію сербської історіографії, засновану на усній історичній традиції, а також закладає підвалини параметрів, які відстоюватиме так звана *критична школа* подальшої сербської історіографії [28, с. 294].

У своїх історіографічних працях В. Караджич не використовував повною мірою як джерела народні пісні. Винятком є варіанти Вишничка, яким, очевидно, довіряв. В історіографічному списку «Перший рік сербського воювання з даліам» В. Караджич, відповідно до пісні «Початок повстання проти дахій», описав різно князів,

тобто події, які безпосередньо передували Першому сербському повстанню (1804–1813), так само, як і в пісні «Битва на Чокешині» зобразив міжусобиці й суперечки повстанців [11, с. 322–353]. У збірнику В. Караджича деталі про смерть гайдуцького харамбаші Джорджа Чурчі відрізнялися від такого самого персонажа в десятискладових віршах Вишничка. Також пісня про героїчну загибель братів Недичів не містить однієї деталі, на якій В. Караджич особливо наголошує: Недичі перед битвою «стільки випили, що майже один одного не бачили» [11, с. 339]. В. Караджич такі окремі уточнення міг чути на власні вуха, адже тоді працював писарем у Джорджа Чурчі. Однак ці епізоди опущені в епіці і їхній розвиток у прозі пластично підкреслює важливі поетичні особливості усних жанрів, які значною мірою вирізняють і подібний сюжет. Зважаючи на тенденцію і тон героїчної пісні, неадекватною є згадка про п'янство братів Недичів, але сама секвенція влучно оброблена в усному анекдоті. Подібні процеси розкриває пародія на героїчний подвиг воєводи Стевана Синджелича під час битви на Чегрі в 1809 році. З наміром убити якнайбільше турків, він у рові підпалив порохову бочку, легендарно жертвуючи не лише власним, але й життям своїх побратимів. Але згідно з анекдотичним зображенням події та власне особистості, С. Синджелич хотів пострілом з пістолета відкрити нову бочку ракії, але помилково поцілів у порохову бочку, оскільки і порох, і ракію пакували однаково [17, с. 15]. Таким чином, анекдот часто відкриває й інший, менш відомий бік, тобто причину подій, що говорить про героя як про звичайну людину. Характерними є приклади знаменитих героїв – гайдука Велька Петровича і воєводи Миленка Стойковича, подвиги яких епіка скромно прославила. Прозові варіанти про них, з одного боку, суголосні з епікою, оскільки вихваляють їхні воєнні подвиги, але з другого боку, – засуджують не завжди зразкову поведінку. Про гайдука Велька говорять, що він був нестриманим, грубим, бунтівником, блудником, зловживав пиятикою. Неморальність і зарозуміле правління приписували й володареві Східної Сербії Миленкові Стойковичу. Непристойні вчинки характерні також для більшості

повстанських ватажків. Так, Карагеоргій убиває батька й брата, а матір карає, поставивши їй вулик на голову. Співець із війська Карагеоргія, а згодом і його зять, Антоніє Плякич безжалісно вбиває невинних людей і з їхніх тіл робить кладовище навколо свого дому. На совісті князя Милоша Обреновича більше десятка політичних та інших убивств, а про хлопця Марка Штитарця кажуть, що той був, наче якийсь диво, бо вбивав безжалісно і з демонічною усмішкою. Та все-таки і тут наведена тематично-мотивна особливість анекдоту, хоча й певною мірою суголосна з міфічно-епічним духом, оскільки особлива й несоціальна поведінка притаманна міфічним і епічним героям. Зображення жорстокості, яка після Першого й Другого сербського повстання перемістилася з поля бою на приватне й суспільне життя, також показує міфічно-епічну традицію й успадкований тематичний зразок в усній народній творчості.

Наприкінці 1815 року, коли розпочалося мирне відновлення Сербської держави, епічні злети стали епізодичними. Роль усєбічного хронікаря важливих суспільних подій перебрав на себе переважно усний анекдот. Значно поширений, тематично й мотивно різнотипний, він, окрім воєнної історії, пам'ятає численні події й важливі моменти загальнонаціональної та культурної історії сербського народу. У своїй площині він динамічно співіснує з історіографією. Проте як би їхні плани не перепліталися й не видавалися близькими, картина світу в анекдоті все одно особлива й, по суті, протилежна історіографічному погляду. Історіографія як наука тягнє до об'єктивності, неупередженості, узагальнення. На противагу цьому анекдот можуть вирізняти суб'єктивність, упередженість, конкретність. Історіографія, наприклад, констатує, як у серпні 1805 року «розпочався перший похід султанового війська на повстанців. Військо з близько шести тисяч людей і артилерії очолював Хафіз-паша. Оскільки повстанці відкинули турецьку вимогу звільнити царську дорогу й пропустити військо (турецьке) в Белград, відбулася битва на Іванковці, на північний схід від Чупрії. Спершу сербські командири Миленко Стойкович і Петар Добрняц зі своїх окопів відбивали турецький штурм, а потім перейшли в наступ. Хафіз-паша був поранений, а турецьке військо розбите. Так серби святкували свою перемогу над султановим військом» [27, с. 35]. Анекдоти все-таки конкретизують, роблять динамічними й живими картини та ситуації. За усними переказами й згадками, турецький воєначальник Хафіз-паша спершу чванився й обіцяв за короткий час покорити сербів. Коли погрози звелися нанівець, паша спробував підкупити воєводу Миленка Стойковича. Усний переказ також пам'ятає характерну Миленкову відмову: «Постанова, яка обіцяє, нічого не варта: я сам собі постанова. А погрозою мене не залякати. Нехай ударить усім своїм військом: грім мене поб'є, якщо перед ним відступлю!» [19, с. 692; 30, с. 81–82]. Не справдилися сподівання самовпевненого паші, усе сталося не так, як планував. Він зазнав страшної поразки і змушений був таємно вийти в Ніш, де швидко й помер. Тоді як історіографія нерішуче пояснює причини смерті паші, анекдот запропонував надзвичайно цікаве уточ-

нення. Коли турки в Парачині весело розважалися перед вирішальною битвою, повстанці цілу ніч копали окопи. До змучених копачів прийшов Стева-писар, добре наїд-питку, й почав насідати на Карагеоргія, щоб той дозволив йому випалити «одну гармату на турків». Джордже довго його відмовляв, але згодом погодився: «Та вистрели вже, якщо ти так хочеш!» Стева вистрілив. Тільки на наступний день з'ясувалося, що він поцілів саме в шатро Хафіз-паші, якому гарматне ядро «перебило ногу навпіл». Скилячи від болю, паша засунув ногу в «торбину з гарячими висівками», сів на коня й поїхав у Ніш, де згодом помер від ран [7, с. 212; 21, с. 42–45; 22, с. 82; 30, с. 78].

Зміст анекдотів для історіографії має вторинне значення, але історіографи з радістю використовують його через брак першоджерел та з метою розбавити сухий хронікерський виклад. Так, разом з описом турецької поразки після битви на Любичу 1815 року В. Караджич подає читачам анекдот. Оповідає, як князь Милош помітив одну туркеню серед навоюп втікачів, і каже до своїх хлопців: «Тому, хто піде й приведе мені цю жінку, щоб не страждала, втікаючи, дам йому сто грошів». Тоді його кухар Арсеніє Андрич, осідлавши коня, поїхав. Турки вистрелили в нього кілька разів, а він у них. Як тільки всі розбіглися, вхопив коня під туркеню і привів її до Милоша. Коли князь давав обіцяні гроші, Арсеніє не взяв їх, а лише поцілував його руку і сказав: «Дякую, господарю! Я в неї більше знайшов» [12, с. 65; 20, с. 117–118; 2, I, с. 168].

Історіографія припускає, що кількісно сербське військо під час битви на Мишару налічувало «близько 10 000, серед яких понад 1500 кіннотників, а турецьке – близько 20 000» [27, с. 40]. Анекдот рідко подає статистику, а коли згадує числа, то робить це особливим чином. Один анекдот зводить баланс турецьких жертв, гіперболізовано зображуючи героїзм протоеярея Ніколи Смиляничка. У ньому в епічній манері йдеться про те, що після турецької поразки на Мишару відрубали 153 турецькі голови, вбили 200 турецьких коней, а 300 живих забрали в полон [24, II, с. 588].

Історіографія утверджує закони й правила, так, наприклад, виносить загальне твердження, як у чегарськом окопі 1809 року всі повстанці легендарно пожертвували власним життям. Проте в анекдоті, який цікавиться переважно винятками з правил, ідеться про те, що єдиний сеїз Стевана Синджелича пережив трагедію. Йому воєвода наказав вийти з окопу й пробитися крізь турків. Так говорили в Ресаві про те, що сталося [13, с. 71; 19, с. 650]. Янко Стоїчевич, брат знаменитого повстанця Милоша Поцерця, згадується в усній розповіді не як герой, а як єдиний воєвода, що живцем віддався туркам нещасливого 1813 року [24, I, с. 291; 24, II, с. 637–638]. У деяких зразках анекдотів ідеться про індивідуальну хоробрість стосовно до колективної зляканості. Відомий анекдот говорить, що в 1813 році Сербію залишили всі повстанські старійшини, окрім Милоша Обреновича, що історично неточно [22, с. 45–46; 12, с. 48; 7, с. 228; 20, с. 111–112]. Коли все сербське військо, та й сам князь Милош, утекли від тур-

* Дослідження здійснене в рамках реалізації проекту «Srpsko usmeno stvaralaštvo u interkulturalnom kodu» («Сербська усна творчість в інтеркультурному коді») (178011), започаткованого Інститутом літератури і мистецтва в м. Белграді за фінансової підтримки Міністерства освіти й науки Республіки Сербія.

ків, що пробиралися до Чачка, без опору, княгиня Любиця виявилася найсміливішою. Вона почала знову підбадьорювати сербів [22, с. 149–150; 16, с. 88; 6, с. 56; 19, с. 464]. У битві на Любичу з окопу втекли всі серби, залишився єдиний Танаско Раїч. Біля гармати його повністю вишмагали турецькі шаблі [12, с. 63–64; 2, I, с. 165]. У сербській традиції кумівство – це духовна спорідненість, що сягає, як оспівується в одній народній пісні, «до дев'ятого коліна». Тому, за статистикою, досить рідкісними є порушення цієї народної інституції. Але анекдоти висвітлюють саме такі приклади, коли на осуд громадськості виставляють тих, хто спромігся підняти руку на свого кума: Кара-Марко Васич [25, с. 73], Милован із Буковика [1, с. 418], Лазович із Любича [5, с. 143–144], Вуїца Вуличевич і князь Милош Обренович [4, с. 331–338].

Попередньо згадані приклади вказують, наскільки помилково на основі анекдотів робити загальні висновки, а саме: це досить часто трапляється, оскільки чимала кількість історіографів легітимізують анекдот, «підносять» його до рівня надійного документа. Це явище в сербській історіографії точно помітив ще В. Караджич. Він пише: «Події нашого народу рідко коли описував серб за походженням тоді, коли вони відбувалися, лише сотні років опісля. Тому джерелами нашої історії завжди були *приповідки* й *чужі письменники* [...] Кожна розумна людина може побачити, наскільки ненадійними є джерела, адже події *переказуванням* викривляються в тому ж поколінні, в якому відбувалися, годі говорити про кілька сотень років потому» [12, с. 241].

У процесі усної стилізації історичні факти перетворюються, добуваються, змінюються й переінакшуються. Кожен посередник у цьому ланцюжкові відтворює історичну матерію згідно зі своїми відчуттями й талантом оповідача, можливістю пам'яті поряд з неминучою суб'єктивністю оцінки. У розповідях за згадками феномен забування відіграє важливу роль. Цікавими є відомі свідчення Яничия Джурича й Петра Йокича, які зустріч Карагеоргія і дахії Аганлії в селі Дрлупи 1804 року зображують цілком інакше. Тоді як Я. Джурич детально описує перемовини, які згодом породили битву [3, с. 48–51], П. Йокич нічого не говорить про перемовини, а про події свідчить як про відкриті сутичку [7, с. 181–184]. Окрім помилки під час згадування, може бути, що й на транспонування історичного факту «натиснула» система усних літературних форм, для яких автентичність і достовірність не мають первинного значення, оскільки й сама категорія істини тут отримує особливий статус. В усній творчості стилізація історичного матеріалу призводить до суттєвої зміни історичних фактів і фактографії. Наприклад, на основі збережених документів можна стверджувати, що князь Милош Йованові Демиру, засудженому за неправильний суд і здирництво, наказав усе відібране повернути. Розповідь свідчить, що Й. Демир розчуленим голосом виправдовується перед Милошем і каже, що більша провина на тому, хто дав дурневі владу до рук. На це Милош виносить вирок: «Погляньте, це розумна людина. Проведіть його, нехай пообідає, та й іде з миром

додому» [19, с. 136; 20, с. 215–216]. Також усебічним і наполегливим дослідженням можна встановити, куди сягає фактографія чи історіографічна об'єктивність, а де і коли з'являється усна оповідна стилізація. Наприклад, за традицією вважається, що відомий Аврам Стойкович для князя Милоша Обреновича виконував справи «інтимної природи». Історики підтверджують це, оскільки в одній Діловій обліковій книзі князя знайшли пункт, у якому йдеться про виділення чималої суми грошей Авраму Стойковичу на «особливі потреби». Очевидно, що цікавий зміст далі занурювався в розповідь. Окрім того, також кажуть, що князь Милош з нагоди свого візиту до Константинополя в 1835 році султанові Махмуту II представив свою свиту. А коли черга дійшла до Аврама Стойковича, султан йому посміхнувся, оскільки начебто і він знав про ці особливі доручення [26, с. 146; 2, III, с. 528].

Варіативність як особливість усної творчості може виражатися багатозначно, від найменших і формальних змін змісту до ґрунтовних переробок, де відбувається іноді й просторове та часове переміщення чи навіть зміна героя. Наприклад, відомий анекдот про поранення й позолочення руки белградському візирі Сулейману-паші Скопляку князем Милошем пов'язаний і з іншими постатями [12, с. 49; 22, с. 58; 20, с. 113]. Так, на шляху до Константинополя 1835 року князь Милош зустрів Хурзев-пашу, який йому сказав: «Чи знаєш ти, Милоше-беґу, коли ми на Сениці билися, я і ти в часи Карагеоргія (тоді Хурзев-паша був боснійським володарем), і ти мені цю руку поранив, чи думав ти коли-небудь, що будемо я і ти в Константинополі, в одній фурманці їхати, як оце зараз ідемо». Князь Милош відповідає, що не міг навіть подумати про це, а що стосується руки, то як він її поранив, так і позолотить [26, с. 168]. Деякі оповіді описують проводи князя Милоша із Сербії у вигнання 1839 року. Коли відплив човен по Саві, то переказували з вуст у уста, що Тома Вучич-Перишич кинув камінь, сказавши: «Коли цей камінь із Сави повернеться, тоді щоб і ти повернувся» [29, с. 297]. Один варіант зазначеного анекдоту ці слова Вучича приписує протоієрею Матеї Ненадовичу [20, с. 302].

Порівняно з історіографією, усна традиція відрізняється особливою й пізнаваною системою мотивації. Іноді її картина світу пройнята своєрідною фольклорною наївністю. Досить часто трапляються анекдоти, в яких, наприклад, серйозні економічні й політичні сутички героїв умотивовані другорядними і, здається, безвинними причинами. Спів між воеводою Яковом Ненадовичем і гайдуцьким харамбашею Джорджем Чурчим з приводу поромів і податків анекдот в епічному дусі зображує як сварку навколо «якогось чортового ножа». Так, приводом для політичної сварки між князем Милошем і владикою Мелентієм Никшичем стало відбирання престижного діамантового персня, якого ще 1810 року Мелентій отримав як сербський посланець у Росії [18, с. 596–598; 19, с. 762–765]. На початку XIX ст. зафіксовано факт, що карловецький митрополит Стефан Стратимирович виганяв пештського юриста Івана Юговича (Йована Савича) за його відкрите австрофіль-

ство, але й щодо цього існують інші погляди. Анекдот стверджує, що митрополит зненавидів Юговича за те, що «був красивим чоловіком, і жінки його любили, а тому вигнав його зі служби і з Карловців» [13, с. 101].

Проте анекдотична картина світу не завжди така наївна й банальна. Навпаки, вона може бути смертоносною, тенденційною й ангажованою. У зв'язку із зазначеними питаннями цікавим є явище цього жанру у творчому доробку В. Караджича. Він ніколи окремо не записував і не публікував анекдоти, але дуже часто використовував їх у своїх автобіографічних та історіографічних працях, незважаючи на вже згаданий сумнів у (не)правдивості усної оповіді. Фактом є те, що В. Караджич ці усні форми з радістю вільно використовував, оскільки їхній статус у традиції відрізнявся від значення й ролі пісень. З епікою був обачний, адже її використання в історіографії не лише створювало плутанину між художньою та історичною правдою, але й безпосередньо легітимізувало повідомлення пісень, які

насправді прославляли Перше сербське повстання, Карагеоргія та його товаришів, натомість Друге повстання і роль Милоша в них ледве згадуються, оскільки епічна картина цих подій проблематична й негативна. Тому В. Караджич як надзвичайно вдумлива людина через нові пісні про боротьбу за звільнення Сербії побоювався реакції членів династії Обреновичів, від яких багато в чому залежав. З іншого боку, В. Караджич мав у розпорядженні численні анекдоти, серед яких окремі виникли під егідою Обреновичів як засіб пропаганди й зображували в негативному світлі Карагеоргія, Карагеоргієвичів та їхніх прибічників. Саме слідом за провокуючим і політичним тенденційним анекдотичним матеріалом В. Караджича критикували й оспорювали, особливо з боку найшанованіших тогочасних громадських і культурних діячів. Особливим приводом для гострої критики стала історіографічна праця автора, яка сягала глибоко у вихор династійного й політичного безладу тодішньої Сербії.

Література

1. *Арсенієвич Л.-Б.* Історија српског устанка. – Београд, 1898. – I.
2. *Гаврилович М.* Милош Обреновић. – Београд, 1908. – I; 1909. – II; 1912. – III.
3. *Ђурић Ј.* Копија историје сербске // Казивања о српском устанку 1804 // СКЗ. – Београд, 1980. – С. 2–68.
4. *Златковић Б.* Грех и проклетство у усменим казивањима о Српској револуцији // Српско усмено стваралаштво / институт за књижевност и уметност. – Београд, 2008.
5. *Јаћимовић М.-М.* Лазар Мутап војвода моравски и чачански. – Чачак, 1973.
6. *Јиречек Ј.-К.* Србија, земља и народ // Зборник Константина Јиречека // САН. – Београд, 1959. – I.
7. *Причања Петра Јокића* // Казивања о српском устанку 1804 // СКЗ. – Београд, 1980. – С. 150–263.
8. *Караџић В. С.* Мала простонародња славно-сербска песнарица. – Беч, 1814.
9. *Караџић В. С.* Народна србска песнарица. – Беч, 1815.
10. *Караџић В. С.* Народне српске пјесме – Лајпциг, 1823.
11. *Караџић В. С.* Даница // Сабрана дела Вука Караџића. – Београд : Просвета, 1969. – VIII.

12. *Караџић В.* Милош Обреновић кнез Србији или грађа за Српску Историју нашега времена // Историјски списи I // Сабрана дела Вука Караџића. – Београд : Просвета, 1969. – XV.
13. *Караџић В.* Правителствујушчи совет сербски // Историјски списи II // Сабрана дела Вука Караџића. – Београд : Просвета, 1969. – XVI. – С. 47–111.
14. *Караџић В.* Српске народне пјесме IV, Беч, 1862 // Сабрана дела Вука Караџића. – Београд : Просвета, 1986. – VII.
15. *Караџић В.* Преписка II // Сабрана дела Вука Караџића. – Београд : Просвета, 1988. – XXI.
16. *Кунберт Б.* Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850. – Београд : Просвета, 1988. – I–II.
17. *Љубинковић Н.* Бојеви на Каменици, Чегру, Делиграду – рана симболична најава скорог суноврата Карађорђево Србије 1804 // Часопис Задушбинског друштва «Први српски устанак». – Орашац, 2009. – Год. V. – Фебруар. – Бр. 8.
18. *Милићевић М.* Кнежевина Србија I–II. – Београд, 1876.
19. *Милићевић М.* Поменик знаменитих

- људи у српскога народа новијега доба. – Београд, 1888.
20. *Милићевић М.* Кнез Милош у причама. – Београд, 1891.
21. *Милићевић М.* Карађорђе у говору и у твору. – Београд, 1904.
22. *Милутиновић С.* Историја Србије од почетка 1813-е до конца 1815-е године. – Београд, 1888.
23. *Милутиновић С.* Србијанка / СКЗ. – Београд, 1993.
24. *Ненадовић К.* Живот и дела великог Ђорђа Петровића Карађорђа и његови војвода и јунака I–II. – Беч, 1883.
25. *Нинковић Н.* Жизниописанија моја (1807–1842) // Матица српска. – Нови Сад, 1972.
26. *Симић А.* Сећања Алексе Симића на књаза Милоша. – Крагујевац, 1997.
27. *Стојанчевић В.* Историја српског народа // СКЗ. – Београд, 1981. – Књ. V. – Т. I.
28. *Сувајџић Б.* Јунаци и маске. – Београд, 2005.
29. *Огледало србско од Јована Хаџића.* – Нови Сад, 1864. – Год. I. – Св. 1–10.
30. *Чубриловић В.* Бој на Иванковцу 1805. године. – Београд, 1979.